

DEEL I
Achtergrond

1. Een psalmboek

Wie opgroeit binnen de zogenoemde gereformeerde gezindte, vindt het heel normaal dat iedereen een psalmboek heeft: kinderen hebben vaak een losse uitgave, ouderen hebben de psalmen achter in hun Bijbeltje. Thuis, op school en in de kerk wordt er veelvuldig gebruikgemaakt van dit psalmboek.

Historisch gezien is het echter niet zo vanzelfsprekend dat iedereen beschikt over een eigen psalmboekje. In de middeleeuwen zijn het met name de geestelijken en de rijkere mensen die een zogenoemd psalter of *psalterium* bezitten. Een handgeschreven boek of boekje waarin de onberijmde psalmen (en vaak nog enkele andere liedteksten en gebeden) in het Latijn of soms in de volkstaal zijn opgenomen. Be-doeld om te gebruiken bij de getijdengebeden in de kloosters en voor de persoonlijke godsdienst thuis. Prachtige verluchte handschriften, bijvoorbeeld het zogenoemde Utrechts Psalter uit de 9e eeuw, getuigen nog altijd van deze praktijk. Maar zoals gezegd, lang niet iedereen beschikte over zo'n boekwerk.

In de tijd van de Reformatie in de 16e eeuw komt daar echter verandering in. Deze vernieuwingsbeweging van mensen als Luther en Calvijn maakt dankbaar gebruik van de uitvinding van de boekdrukkunst in de 15e eeuw. Drukkers worden dan ook ingezet om de nieuwe ideeën via preken en pamfletten, boeken en Bijbels te verspreiden. Maar ook via liedbundels en psalmboeken. In Wittenberg en andere Duitse steden worden diverse lutherse liedboeken op de markt gebracht. In Straatsburg zorgt iemand als Martin Bucer voor diverse edities van een Duitstalig gezangboek. In Straatsburg en Genève werkt Calvijn aan de uitgave van een compleet Frans psalmboek. En in de Nederlanden zet Petrus Dathenus zich in voor een kerkboek waarin alle psalmen staan. Allemaal in de volkstaal, met het oog op de gewone man.

Deze uitgaven komen dan ook in grote aantallen op de markt. Naar schatting hebben de verschillende Franse psalmboekuitgaven die tot begin 1562 in Genève verschijnen een gemiddelde oplage van zo'n 1400 à 1500 exemplaren. Van Dathenus' psalmboek zijn uit de jaren 1566 en 1567 maar liefst dertien drukken bekend; goed voor naar

schatting zo'n 20.000 exemplaren. Kortom, in de 16e eeuw krijgt (een deel van) het gewone volk ineens de beschikking over een eigen psalmboek. In een beschrijving van een hagenpreek bij Antwerpen, juni 1566, lezen we dan ook over een grote menigte van 1500 mensen 'met haar Psalm Boecxkens'. De mensen moeten het toen als een bijzonder bezit ervaren hebben.

Nadien is het echter niet meer dan vanzelfsprekend dat er voortdurend Bijbels en psalmboeken gedrukt worden, met het oog op het gebruik in de kerk, thuis en op school. Het psalmboek van Dathenus wordt sinds de eerste uitgave uit 1566 vele honderden keren herdrukt, in allerlei soorten en maten. En als er in 1773 een nieuwe berijming verschijnt, de zogenoemde Staatsberijming, legt opnieuw een groot aantal drukkers het nieuwe psalmboek direct op de drukpers. Zodat iedereen meteen kan beschikken over de nieuwe psalmen.

Sindsdien is dat niet veranderd. Diverse drukkers en uitgevers hebben de achterliggende 250 jaar de berijming van 1773 (én ook nog het psalmboek van Dathenus) steeds opnieuw op de markt gebracht. Vandaag de dag zijn het vooral de uitgevers Royal Jongbloed en de Gereformeerde Bijbelstichting (GBS) die ervoor zorgen dat er aan exemplaren geen gebrek is. Iedereen die wil, kan beschikken over zijn eigen psalmboek.

2. Berijmen

De middeleeuwse psalters, zoals het beroemde Utrechts Psalter uit de 9e eeuw, bevatten de 150 psalmen in een onberijmde versie. Dat wil zeggen: de teksten uit het oudtestamentische Bijbelboek Psalmen, meestal in de Latijnse vertaling van de Vulgaat. Er staat ook geen melodie of melodieaanwijzing bij. De monnik weet feilloos hoe hij, dagelijks in de getijden, de psalmen moet reciteren; in een week tijd het hele psalter, volgens de Regel van Benedictus.

In de tijd van de Reformatie verandert er op dit punt het nodige. Helemaal nieuw is het fenomeen berijming niet, maar het neemt in de 16e eeuw wel een hoge vlucht. Psalmen en liederen worden in dichtvorm gebracht en van een melodie voorzien, zodat ze gemakkelijk gezongen en gememoriseerd kunnen worden. Helemaal in lijn met het ideaal van de reformatoren: dat niet alleen de geestelijkheid maar juist de gemeente zélf in haar eigen taal het lied op de lippen kan nemen.

Daarbij kiest iedere reformator zijn eigen aanpak. Zo gaat Luther tamelijk vrij om met de psalmtekst die hij ‘berijmt’. Naar aanleiding van Psalm 130 maakt hij zijn lied ‘Aus tiefer Not schrei ich zu dir’, waarbij hij nogal wat gedachten vanuit het Nieuwe Testament toevoegt. Zijn vertolking van Psalm 46 is helemaal erg vrij: ‘Ein feste Burg ist unser Gott’ heeft maar een paar beelden vanuit de psalm overgenomen en is verder een vrij lied. Calvijn wil graag dicht bij de Bijbeltekst blijven. Daarom is hij zeer gecharmeerd van de psalmdichten van de Franse dichter Clément Marot. Deze sluit in zijn poëzie namelijk bewust nauw aan bij de Hebreeuwse waarheid (*Hebraica veritas*) van de Bijbeltekst. Als Calvijn in 1539 voor zijn gemeente in Straatsburg een Franstalig psalmboek wil laten maken, gebruikt hij daarvoor dan ook een aantal psalmdichten van Marot. (Overigens bevat dit eerste liedboekje ook een aantal teksten van Calvijn zelf.) Als hij even later terug is in Genève, neemt Calvijn nog meer psalmdichten van Marot op in zijn psalmboek. Na het overlijden van Marot in 1544 zet Calvijns medewerker Théodore de Bèze het werk voort; uiteindelijk zijn in 1562 alle psalmen berijmd en kan het complete psalmboek verschijnen.

Petrus Dathenus, die actief is voor de Nederlandse gereformeerden, wil heel graag nauw aansluiten bij Genève en kiest er daarom voor het Franse psalter van 1562 over te zetten in het Nederlands; zo letterlijk mogelijk. In een psalm van Dathenus is daarom nog helemaal de structuur van de berijming van Marot of De Bèze zichtbaar.

Wat er gebeurt als je een psalm op de manier van Marot en De Bèze (en dus ook Dathenus) berijmt, is mooi te illustreren aan de hand van Psalm 1, die in het Frans van de hand van Marot is. Hieronder staat de tekst van Dathenus' berijming uit 1566 naast de onberijmde tekst van Psalm 1 uit de Deux-Aesbijbel van 1562, destijds bij Nederlandse gereformeerden in gebruik.

Den Eersten Psalm (Deux-Aes)	Psalm 1 (Dathenus)
<p>1. Wel dien, die niet wandelt in den raedt der Godloosen, noch treedt op den wech der sondaers, noch sitt daer de bespotters sitten.</p> <p>2. Maer heeft lust tot de Wet des Heeren, ende spreeckt van syner Wet, dach ende nacht.</p> <p>3. Die is als een boom, gheplantet aen de waterbeken, die syne vrucht brenget te syner tijdt: ende syne bladeren verwelcken niet, ende wat hy maeckt, dat gheluckt wel.</p>	<p>Die niet en gaet in der godloosen raet, Die op den wegh der sondaeren niet staet, End niet en sitt by den spotters onreynne, Maer dach end nacht heeft in Gods Wet alleynne, Al synen lust, Ia spreeckt daervan eenpaer, Die mensch' is wel gelucksaligh voorwaer.</p> <p>Hy sal gelijk sijn eenen schoonen boom, Gheplant by eenen klaeren waterstroom, Die sijn vruchten geeft in bequaeme tijden, Van welcken geen drooge blat valt bezijden, So sal die mensche saligh sijn bekent, Met al sijn doen tot welcken hy hem wendt.</p>
<p>4. Doch so en zijn de Godloosen niet, maer als kaf, dat den windt verstroyt.</p> <p>5. Daerom en blijven de Godloosen niet int gherichte, noch de sondaers inde vergaderinge der Rechtveerdighen.</p> <p>6. Want de Heere kent den wech der Rechtveerdighen: daerenteghen der Godloosen wech vergaet.</p>	<p>Maer so en is't met den godtlosen niet, Die als kaf verstroyt werden daermen't siet, D'welck van den windt hier end daer wert gedreven: So sullen sy in Godts gerichte beven, End niet bestaen, maer haest vergaen beschaemt, Met den vromen werden sy niet genaemt.</p> <p>God kent den wech end der vromen gemoet, Hy draeght sorge voor hen end voor haer goet: Dies sullen sy wel gelucksaligh wesen. Maer naedenmael dat onse Godt gepresen, Op der godtloosen wegghen niet en achtt, Sy end haer doen werden tot niet gebracht.</p>

Het is duidelijk wat er is gebeurd: de Bijbeltekst is poëzie geworden, heeft ritme en rijm gekregen. Gecombineerd met een melodie kan de berijmde tekst eenvoudig gezongen worden. Doordat het gedicht van 24 regels is onderverdeeld in vier even lange coupletten (of: strofen), kan de melodie bij elke strofe herhaald worden; die hoeft dus maar zes regels te tellen. Zo kunnen eenvoudige mensen deze psalm in de volkstaal op de lippen nemen. Heel bijzonder.

Maar het voorbeeld van Psalm 1 illustreert ook direct het nadeel van een berijming. De Bijbeltekst is namelijk een stuk korter dan het gedicht. Marot (en in zijn voetspoor Dathenus) heeft van zes tamelijk beknopte Bijbelverzen een psalmdicht gemaakt van vier keer zes redelijk lange regels. Met name bij vers 6 (Bijbeltekst) is te zien dat dat betekent dat er in de berijming (strofe 4) heel wat extra woorden moeten worden toegevoegd om de strofe vol te krijgen. Op die manier kán – het is niet bij iedere berijmde psalm even sterk het geval – een berijming zich letterlijk en figuurlijk loszingen van de Bijbeltekst; waardoor er soms eigenlijk bijna sprake is van een vrij vers in plaats van Bijbeltaal op rijm.

3. Een regen aan berijmingen

De Nederlandse gereformeerden hebben hun psalmberijming te danken aan de inzet van Calvijn, zo werd in het vorige hoofdstuk duidelijk. Doordat Petrus Dathenus de psalmen van Marot en De Bèze in het Nederlands overzet en in 1566 uitgeeft, zingen de gereformeerden hier te lande vanaf dat moment met de Franstalige gelovigen in onder andere Genève mee. Dezelfde melodieën, hetzelfde aantal strofen per psalm. Maar Dathenus is niet de enige die zich gedrongen voelt om de psalmen op rijm te zetten. Algauw komt er een geduchte concurrent op de markt: het psalmboek van Marnix van Sint-Aldegonde uit 1580. Ook Marnix heeft de psalmen van Marot en De Bèze als uitgangspunt genomen. Dat wil zeggen: qua melodieën en aantal coupletten. Marnix stelt echter uitdrukkelijk dat hij de ‘Psalmen Davids’ vanuit de ‘Hebreische spraecke’, dus vanuit de grondtaal, in het Nederlands in dichtvorm heeft overgebracht, en niet vanuit het Frans. Dat is een belangrijk verschil met Dathenus. Maar qua melodie en aantal strofen sluit Marnix bewust wél aan bij het Franse psalmboek, en dus bij dat van Dathenus. Hij wil namelijk dat zijn berijming die van Dathenus – diens psalmboek geldt op dat moment al een aantal jaar als officieel kerkboek – zal vervangen. En dus moet ook Marnix bijvoorbeeld bij Psalm 1 vier strofen van zes regels maken.

Marnix’ psalmboek haalt het niet – de berijming van Dathenus blijft in gebruik. En ook alle berijmingen die volgen in de Nederlanden, halen het niet. En dat zijn er nogal wat. Met name vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw neemt het fenomeen psalmberijming een hoge vlucht. Een jurist als Antonis de Hubert, een remonstrantse predikant als Diderick Camphuysen, een gereformeerde predikant als Jacobus Revius, een Amsterdamse dichter als Joost van den Vondel: de een na de ander brengt zijn eigen psalmboek op de markt. De een volgt nauwkeurig de indeling van Dathenus’ psalmboek, de ander gaat vrij om met de strofenindeling en het aantal melodieën. Vanaf 1637 is voor de meesten de gloednieuwe overzetting van de Bijbel, de Statenvertaling, het uitgangspunt van hun berijming. En het proces van het berijmen van psalmen gaat door, tot ver in de 18e eeuw. Het is alsof het in de

Republiek nieuwe berijmingen regent, zo drukt iemand het later uit. Drie van de uitgaven die in de 17e en 18e eeuw verschijnen noem ik met name, omdat ze alles te maken hebben met ons huidige psalmboek. De eerste is de berijming van de Amsterdamse goud- en zilversmid Hendrik Ghysen uit 1686. Eigenlijk is het geen eigen berijming, maar een selectie uit eerdere psalmboeken. Zoals een bij van bloem tot bloem gaat om zijn honing te verzamelen, zo heeft Ghysen uit maar liefst zeventien berijmingen zijn psalmboek samengesteld. Per strofe en soms zelfs per regel heeft hij gekeken uit welke berijming hij zijn tekst zou overnemen. Zo is 'Den hoonig-raat der Psalm-dichten' ontstaan, waarin verzen en regels van onder anderen Dathenus, Marnix en Revius terugkomen. De berijming is helemaal gegoten in het stramien van het psalmboek van Dathenus.

De tweede berijming die ik noem is het psalmboek dat de Dordtse arts Johannes Eusebius Voet in 1764 op de markt brengt. Voet heeft er vanaf 1758 aan gewerkt, samen met onder anderen zijn vriend en dichter Rutger Schutte. Voet heeft de psalmen vanuit de grondtekst berijmd, maar heeft zich wel aangesloten bij de Statenvertaling. Ook houdt hij zich precies aan de strofenindeling van Dathenus' psalmboek.

De derde berijming is een uitgave die in 1760 in Amsterdam verschijnt. Het psalmboek heeft geen auteur. Op de titelpagina staat: 'door een kunstgenootschap, onder de zinspreuk Laus Deo, salus populo'. Dat laatste is Latijn voor: 'lof aan God, heil voor het volk'. Vrijwel niemand weet op dat moment echter wie er schuilgaat achter die spreuk. Pas jaren later wordt duidelijk dat het gaat om een Amsterdams gezelschap rond de remonstrantse dichteres Lucretia van Merken; met name doopsgezinde dichters behoren tot dit genootschap. In hun berijming hebben ze de indeling van het psalmboek van Dathenus aangehouden en hebben ze aansluiting gezocht bij de Statenvertaling. Daarbij gaat het deze dichters om de schoonheid van stijl en dichtkunst; iets wat in die jaren ook (h)erkend wordt. Niet voor niets wordt de berijming van het geheimzinnige genootschap begin jaren 70 van de 18e eeuw, samen met die van Ghysen en Voet, naar voren geschoven als een van de berijmingen waaruit de nieuwe Staatsberijming moet worden samengesteld.